

Alternative Ways

Online toolkit voor docenten van laaggeletterden

[MEREL BORGESIOUS](#)

19 januari 2021

[Alternative Ways \(To Learn A Language\)](#) is de naam van een toolkit ontwikkeld om te voorzien in een andere lesbenadering voor laaggeletterden en langzaamlerenden. De kit is ontwikkeld in het Europese Erasmus+-project met partners uit vier verschillende landen¹ die alle vier te maken hebben met de doelgroep.

Als docent kun je met de toolkit eenvoudig een les samenstellen, gevuld met actieve oefeningen en spelletjes die mensen uitdagen om te communiceren, aldus de ontwikkelaars. De methode werkt volgens hen ook goed online. Voor Les reden om een online les bij te wonen, na te praten met docent Els Streefkerk en iets dieper te duiken in de achterliggende theorie.

Keywords

LaaggeletterdheidDidactiek NT2Creatieve werkvormenTaalvaardigheden

Volgens de ontwikkelaars 'geeft de kit docenten en trainers gereedschap waarmee ze deelnemers plezier geven in het leren, een boost geven aan het zelfvertrouwen en de communicatie van de deelnemers, zonder druk van toetsen en examens. De methode is niet ontwikkeld om vlekkeloos Nederlands mee te leren. Het trekt deelnemers over de streep om verder te komen met taal en andere dingen in het leven. Het verbindt mensen en er ontstaan plannen en contacten.'

De achtergronden: acht principes

Op de website [Alternative Ways](#) ben ik op zoek gegaan naar de achtergronden van deze aanpak. De aanpak baseert haar werkwijze op internationaal onderzoek op het gebied van de onderwijsneurowetenschappen. Er zijn richtlijnen ontwikkeld om op een efficiënte manier les te geven, op basis van het hersenfunctioneren. Op de

website is dit samengevat in '[De 8 principes](#)' en de daaruit voortvloeiende bouwstenen.²

1. Creëer een positieve leeromgeving

Wanneer iemand zich fysiek of emotioneel bedreigd voelt, laat zijn lichaam een hormoon 'cortisol' vrij, dat op lange termijn een negatieve invloed heeft op het leerproces en het geheugen. Daarom moeten instructeurs zorgen voor een warm en gastvrij klaslokaal dat is gebaseerd op vertrouwen en respect.

2. Stimuleer aandacht

Om goed te leren, moeten we gefocust zijn. Maar aandacht is niet onbeperkt. Om het leren te optimaliseren, moeten de instructeurs regelmatig van taken wisselen gedurende een bepaalde tijdsspanne. Onderwijs in – in tijd – beperkte lesonderdelen binnen een langere onderwijsperiode verhoogt het behoud van de aandacht van studenten. Bij oudere studenten die bijvoorbeeld een les volgen van veertig minuten, neemt hun aandacht toe als de lesonderdelen worden opgedeeld in delen van tien tot twintig minuten.

3. Beweeg en voed het lichaam

Om optimaal te kunnen functioneren, hebben de menselijke hersenen een constante toevoer van water, zuurstof en glucose nodig. Het ontbreken hiervan heeft een negatieve invloed op het leerproces. Door twee minuten te bewegen tijdens de les blijft er zuurstof naar de hersenen stromen en kunnen onze hersenen meer neurale verbindingen genereren. Bovendien hydrateert het drinken van een glas water niet alleen de hersenen, maar brengt het de glucose en zuurstof in het bloed sneller naar de hersenen. In de fysieke lessen is er daarom altijd fruit, water en thee en koffie aanwezig en wordt er regelmatig een oefening gedaan waarbij fysiek bewegen belangrijk is. In de les wordt regelmatig ingegaan op het belang van water, fruit en bewegen bij het leren.

4. Faciliteer positieve emotionele triggers in het proces

Hersengebieden die te maken hebben met emoties (amygdala) en geheugen (hippocampus) zijn zeer nauw met elkaar verbonden. Dit is de reden waarom emoties een sterke invloed hebben op het leerproces (inclusief perceptie, aandacht, geheugen, redeneren en probleemoplossing). Instructeurs moeten positieve emotionele triggers faciliteren tijdens het lesgeven, verbanden leggen met de interesses van studenten, anekdotes delen, praten over zaken die relevant zijn in het dagelijks leven: deze acties zullen emoties stimuleren en het leervermogen verbeteren.

5. Praat over onderwerpen die relevant zijn voor de deelnemers

Onderwerpen moeten relevant zijn voor de deelnemers: zij kunnen de inhoud associëren met voor hen belangrijke feiten. Bijvoorbeeld feiten die verband houden met hun dagelijks leven. Het zal de studenten in staat stellen om de inhoud snel te koppelen aan eerdere kennis. Zij herinneren zich gemakkelijker wat direct met hun leven te maken heeft.

6. Laat de deelnemer in haar/zijn eigen woorden herformuleren wat zij/hij heeft geleerd

Over het algemeen herinneren we ons veel beter wat we zelf hebben geproduceerd. Als studenten een nieuw geïntroduceerd concept zelf kunnen uitleggen, als ze – met andere woorden – nieuwe informatie kunnen hercoderen, zullen ze deze veel gemakkelijker in hun langetermijngeheugen bewaren.

7. Evalueer met directe feedback

Als er sprake is van een opdracht die niet goed gemaakt is, kun je daar het beste directe feedback op geven. Het onmiddellijke foutsignaal zal de hersenen in staat stellen om eerdere gedachtes over die opdracht aan te passen. Dit zal plaatsvinden in het leerproces.

8. Versterk informatie

Om informatie in het langetermijngeheugen vast te houden, moet deze op zoveel mogelijk manieren worden gepresenteerd. Als informatie op verschillende manieren kan worden opgeslagen, zullen de studenten er in verschillende situaties toegang toe hebben.

Zes bouwstenen

De samenwerkende partners van Alternative Ways hebben een toolkit samengesteld waarin werkvormen verzameld en geordend zijn volgens zes bouwstenen/rubrieken: **Kunst & Cultuur, Teambuilding en empowerment, Media, Bewegen en ervaren, Op stap/expert** en **Storytelling**. Bij de keuze van de werkvormen werd bovendien rekening gehouden met de acht eerder genoemde neurologische principes.

Het gaat om activiteiten en spelletjes die in het traditionele NT2-onderwijs al veel worden toegepast ter afwisseling van meer cognitieve oefeningen, maar bij Alternative Ways als uitgangspunt dienen. Denk aan uiteenlopende werkvormen als een rendictee, voorwerpen blind voelen en beschrijven, rijmoefeningen, een bezoek aan de markt, tpr-opdrachten, consolideren van woorden met behulp van foto's: als deelnemer spring je van de ene activiteit in het andere spel.

De samenwerkende partners van Alternative Ways hebben een toolkit samengesteld waarin werkvormen verzameld en geordend zijn volgens zes bouwstenen/rubrieken.

Het werken met geest, lichaam, hart en de zintuigen zijn sterk met elkaar verbonden.

Door oefeningen uit deze zes onderdelen (bouwstenen) te combineren ontstaat er een basis voor een les of een lessenreeks. Op de website is zo'n lessenserie voor een paar thema's uitgewerkt: vervoer, communicatie, eten, werk en geld, tijd, mijn familie en ik.

De Zoomles Herfst

Ik wil graag een voorbeeld zien van deze aanpak en woon op een herfstige ochtend een Zoomles van docente Els Streefkerk bij. Drie mannen nemen deel aan de les. Uitgangspunt is, zoals te lezen is als de presentatie start: Nederlands spreken met plezier, zonder boek.

De wekelijkse les duurt twee uur en begint om 11.00 uur. Twee mannen loggen meteen in, een andere deelnemer komt vijftien minuten later. Het taalniveau van de mannen is verschillend: uiteenlopend van laaggeletterd, langzaamlerend en starter.

We starten met smileys en Els vraagt: **Hoe voel je je?** Noem één woord. Daarbij spreekt ze iedereen bij naam aan en wijst de smiley aan die past bij wat gezegd wordt. 'Ik voel me sterk, ik voel me verdrietig. Ik voel me goed, Ik voel me prima.' Wat er wordt gezegd, schrijft Els in de chat. Als een van de twee mannen iets niet begrijpt, legt Els het uit in het Engels. Ze maakt ook screenshots van de chat, die na afloop zullen worden toegevoegd aan de presentatie, die wordt gedeeld in de Whatsappgroep.

Het valt me op dat Els vaak op een soort hotelbelletje slaat, als de deelnemers nieuwe woorden toepassen of de juiste klemtoon plaatsen, bij wijze van beloning, of als compliment.

Het volgende onderdeel gaat over **kleur**. Zoek in je huis een voorwerp met de kleur... wit, oranje, groen. Het zoeken wordt begeleid door een muziekje van dertig seconden, de tijd waarbinnen de opdracht zich steeds afspeelt. Het is een grappige opdracht: we tonen allemaal triomfantelijk ons voorwerp aan de camera. Er wordt gepraat over kleur en spontaan worden ook andere kleuren genoemd, zilver en goud bijvoorbeeld.

Vervolgens gaan we praten over de **herfst**. Wie weet er een ander woord voor herfst? Ken je woorden die te maken hebben met herfst? Els gebruikt **Genial.ly**, een soort powerpoint-presentatie en deelt een beeld van negen nieuwe woorden: **regen, wind, kale boom, eekhoorn, paraplu, paddestoel, handschoenen, bladeren en blaadjes, lucht, wolken**. (Ik vraag me af waar de lidwoorden zijn, later staan die wel in de presentatie die we ontvangen.) De cursisten worden uitgenodigd om de woorden na te zeggen. Een paar keer met alleen de afbeeldingen erbij, een paar keer met de woorden samen met de afbeeldingen.

We gaan verder met **speed dating**. Fysiek zou je uiteengaan in tweetallen, hier gaan we uiteen in break out rooms. Vandaag doen we de **Name Game**, waarbij het gaat om de volgende drie vragen: Vertel over je naam en wie je deze heeft gegeven, Wat betekent jouw naam?, Ben je blij met jouw naam? Het wordt een leuk gesprekje, waarbij we ook met handen en mimiek ons best doen de betekenis duidelijk te maken. Als we terugkomen in de centrale ruimte, vertelt de een over de ander wat hij te weten is gekomen.

We nemen even tien minuten pauze om wat te drinken.

Daarna is het een tijd voor **een herfstgedicht**. Els gebruikt hierbij de uitveegtechniek. Ze deelt haar scherm en de deelnemers zien het gedicht, afgebeeld op een herfstige foto. Eerst leest Els het gedicht voor en daarna vraagt ze of een van de deelnemers het wil voorlezen. Wat is een nieuw woord voor jou?

Els stelt voor het gedicht uit het hoofd te leren. Ze wijst op de stukjes die steeds hetzelfde zijn en op rijmwoorden en andere logica. Ze helpt ze bij het memoriseren door het gedicht nog een paar maal door te lopen en dan steeds een woord weg te halen, totdat er niets meer staat. Daarna dicteren de mannen de zinnen aan haar, als ze het op het white board schrijft. Dat gaat wonderbaarlijk goed.

*Het is koud
want het waait*

*Het is nat
want het regent*

*Het is donker
Het is herfst*

*Na november
komt december*

*Na de regen
komt de zon*

Na het gedicht worden enkele woorden van de vorige les **herhaald**: het zijn woorden met een lastige uitspraak: inburgering, AZC, Amsterdam, Den Haag, familie, daarna. Bij daarna wordt wat langer stilgestaan. Daarna betekent immers huis in het Arabisch, als je het net even anders uitspreekt.

We naderen het eind van de les. We kijken nog naar vier grappige foto's waarbij de cursisten worden uitgedaagd om de woorden die eerder zijn aangeboden in de les, te gebruiken.

Els kijkt nog een keer met ons terug, door de presentatie langzaam terug te klikken. Zo passeren alle onderdelen (bouwstenen) nog een keer de revue.

Tot slot een leuke **evaluatie-oefening**: Els vraagt de deelnemers afzonderlijk wat ze hebben geleerd. Ze strijkt een lucifer af en de brandtijd (ongeveer dertig seconden) bepaalt hoe lang je mag praten.

Iedereen krijgt nog een uitgebreid compliment. Dan is het tijd om afscheid te nemen.

In de middag krijgt iedereen de [presentatie](#) via Whatsapp. Daaraan heeft Els dan nog korte opnametjes toegevoegd, waarop je eenvoudig kan klikken, zodat je ook hoort wat je leest. Niet alleen het gedicht en de plaatjes, maar ook het wederkerende werkwoord *zich voelen* wordt in zinsverband aangereikt. Net als de zinnen en woorden die ter sprake kwamen tijdens de speed date en de foto's.

Gesprek met de docente

Een paar dagen later spreek ik met Els Streefkerk via Zoom. Els is opgeleid als docent muziek en heeft geen NT2-opleiding gevolgd. Ze heeft lange tijd in Bolivia gewoond waar zij zeven jaar de Nederlandse School Cochabamba leidde, een NT2-school, onder toezicht van het [NOB](#) (Netwerk voor Nederlands Onderwijs Wereldwijd). Ook maakte ze daar theater met dove kinderen. Door haar muzikale achtergrond benadert ze taal in haar lessen heel auditief en ook (aspecten van) gebarentaal komen hier van pas. Zij is betrokken bij het Europese project Alternative Ways, omdat zij al geruime tijd lesgeeft aan laaggeletterde nieuwkomers en migranten die moeite hebben met het behalen van A2.

Ik complimenteer Els met de leuke werkvormen die hun werk doen, ook in digitale omstandigheden. De deelnemers deden mee. De les van twee uur is mooi rond gemaakt.

Is er een relatie met de neurologische principes zoals die op de website worden toegelicht?

Als je plezier hebt, dan leer je beter en kun je beter onthouden. Ook een ontspannen sfeer waarin fouten kunnen worden gemaakt, draagt positief bij aan het leerproces. We maken gebruik van de zintuigen en niet-traditionele leermiddelen en we proberen aan te sluiten bij de communicatievaardigheden die je tegenwoordig nodig hebt en de onderwerpen die direct aansluiten. We proberen te zorgen voor verrassingselementen. We willen tegemoet komen aan de verschillende leerstijlen en wisselen daarom veel van werkvorm.

In hoeverre komen de principes en bouwstenen in deze of in andere lessen terug? Kun je daar praktische voorbeelden van geven?

Hoe voel je je? is een story telling-opdracht. Het zoeken naar een voorwerp in een bepaalde kleur is een 'body, movement & senses-oefening'. De **Stepping stone Media** is verwerkt in de opdrachten met plaatjes en het omschrijven van grappige foto's binnen het herfstthema. De **Name Game** is een grotere story telling-opdracht, waarbij je eerst over jezelf vertelt en daarna over de ander. Het gedicht valt onder **Art & Culture**. Het uitspraakspelletje dat erop volgde is een ludieke herhalingsoefening. Ik zie dit als een teambuilding en empowerment-opdracht: het is het oefenen van een studievaardigheid (lezen, luisteren, herhalen), met plezier.

De evaluatie-opdracht **Wat heb je geleerd?** heeft iets van storytelling én teambuilding. Je zou kunnen zeggen dat jij, als bezoeker aan deze les de 'expert' was, ook een van de zes stepping stones: op stap gaan of een expert uitnodigen in de les. Het werkt altijd goed als er nog een andere native speaker bij komt in de les.

Ik probeer altijd een les samen te stellen met opdrachten binnen een thema met minimaal vier van de zes stepping stones. Dan weet ik dat ik een samenhangende en afwisselende les zal geven. Nu was het thema herfst én kennismaking, omdat we met drie nieuwe mensen te maken hadden.

In hoeverre verschilt een les van Alternative Ways met een reguliere NT2-les?

Het is wezenlijk anders, omdat de werkvormen uitgangspunt zijn voor de inhoud van de les! Het gaat daarbij om plezier, vertrouwen en communicatie. Er komt geen boek aan te pas, al wordt er ook wel geschreven.

We denken niet in woordenlijsten, A1- of A2-niveau en inburgeringsexamens. Wij voelen als docenten in onze les geen stress omdat door een bepaalde hoeveelheid stof geploegd moet worden, terwijl de deelnemers het niet kunnen in de tijd die ervoor staat. We geven geen huiswerk, geen toetsen. Wél krijgen zij een certificaat als zij bijvoorbeeld hebben deelgenomen aan de lessenserie over werk. We organiseren af en toe een presentatie-moment waar naartoe gewerkt wordt, met publiek. Omdat het zinvol en leuk is om te doen én omdat het voor sommigen de eerste keer in hun leven is!

Wij voelen als docenten in onze les geen stress omdat door een bepaalde hoeveelheid stof geploegd moet worden.

We bereiden onze les voor, maar kunnen meeveren met de deelnemers. Soms gaat het een andere, zinvolle kant op. We kunnen ons plan laten varen en hebben dan genoeg oefeningen paraat om met de cursisten mee te gaan. We luisteren naar wat ze willen. De vorige keer gaven een paar cursisten aan dat ze behoefte hadden om iets met kleuren te doen. Ik kan daar in deze les onmiddellijk op ingaan.

Ik verwacht dat met de nieuwe inburgeringswet in Nederland steeds meer nieuwkomers baat hebben bij Alternative Ways en ik hoop daarom dat gemeenten en taalaanbieders ook inzien dat het zinvol is om taaldocenten en trainers een andere benadering in handen te geven en de beknopte trainingen die wij verzorgen willen bekostigen. Je kunt de kneepjes van deze 'alternatieve weg' je snel eigen maken. Het is vooral een kwestie van de gebaande paden loslaten en naar de mensen te kijken, in plaats van naar te behalen resultaten en cijfers. Dat kost iets meer tijd en verdieping, maar niet schrikbarend veel.

In het reguliere NT2-onderwijs wordt veel waarde gehecht aan woordenschat en de selectie daarvan. Welke woorden bied je aan? Wat hebben de cursisten aan de woorden en zinnen die in deze les zijn aangeboden voor hun dagelijks leven? Ik noem het voorbeeld 'eekhoorn'. Wanneer gaan ze dat gebruiken? Met andere woorden: scan je de woorden ook op praktische inzetbaarheid, op functionaliteit?

De woorden kies je als docent zelf, we maken geen gebruik van een selectie. Ik denk over het onderwerp na en ga dan voor mezelf na wat handige woorden zijn. Je hebt

gelijk dat **eekhoorn** daar niet zo'n best voorbeeld van is. Daar heb je helemaal niks aan. Zonde van de tijd, als het al zoveel moeite kost om nieuwe woorden te leren.

Je gebruikt ook een gedicht, kun je wat meer over vertellen over het doel?

Eén doel is: genieten van soepele korte zinnen, die je kan uitspreken en begrijpen. Zo'n zin als 'Het is koud want het waait', daar hebben ze wat aan. Ik leg er geen grammatica bij uit, maar ze krijgen wel handige zinnetjes aangeboden. Een ander doel is natuurlijk het gebruiken van nieuwe woorden binnen het thema dat je behandelt.

Nog een goede reden is dat je deelnemers binnen een paar minuten een studietechniek geeft: het gedicht langzaam wegvegen en dan proberen te reproduceren, even spieken mag, en dan nog eens proberen, totdat het lukt.

Ik hoop ook dat ze dan de cadans en de herhaling voelen, als bij muziek. Als je een paar zinnen kan beginnen met 'Het is ..., want...', dan leer je daar als vanzelf veel van.

Het mooiste is natuurlijk als iemand even door de tekst geraakt wordt. Ik stel me altijd voor hoe ik me zou voelen als ik een vergelijkbare eenvoudige tekst zou kunnen lezen, uitspreken en interpreteren in het Arabisch. Als ik het dan ook nog uit mijn hoofd kan voordragen, dan heb ik echt iets geleerd!

Het mooiste is natuurlijk als iemand even door de tekst geraakt wordt.

Ik behandel grammatica zijdelings maar benoem het niet. Een voorbeeld is de oefening [Totem](#): je kunt hiermee woordvolgorde oefenen, door samen te werken.³ Natuurlijk kan je ook de inversie hiermee behandelen. De truc is dan om bijvoorbeeld ook een gedicht te vinden waarin de inversie voorkomt, dat je via de 'uitveeg-techniek' in enkele minuten met de deelnemers uit het hoofd leert. Zo kan je een grammaticaal gegeven behandelen op verschillende manieren.

En dat belletje, is dat ook onderdeel van jullie aanpak?

Het is een ludieke manier die, zonder deelnemers te onderbreken in hun verhaal, de nadruk legt op wat er goed gaat: grappig en effectief.

Wat wil je nog vertellen over deze methode?

Mijn overtuiging is dat Alternative Ways werkt. Om je een voorbeeld te geven: een Eritrese deelnemer kreeg van verschillende NT2-docenten te horen dat hij beter kon

investeren in het 600-uurstraject: A2 zou hij nooit halen. Daarom kwam hij bij ons. Hij merkte zelf op: 'Mijn hoofd is vol, er kan niets meer bij'. Door de Alternative Ways lessen kreeg hij meer vertrouwen. Hij zag na een paar maanden dat hij grote stappen had gemaakt en ook anderen uit de groep op een bepaalde manier had ingehaald. Hij durfde fouten te maken, was communicatief en had er lol in. Toen is hij op eigen houtje, naast onze lessen, tóch inburgeringsexamens gaan doen. Eén voor één, zonder stress. Hij deed ondertussen een opleiding tot fietsenmaker. Hij heeft nu zes van de zeven examens voor A2 gehaald en sinds een jaar een vast contract bij Swapfiets. Door het wekelijkse plezier in leren en door te werken aan zijn zelfvertrouwen heeft hij zichzelf overtroffen.

Een andere man uit Guinee, was helemaal 'dichtgeklapt', zijn kinderen van 18+ hadden hem al 'ingehaald'. Hij durfde eerst zijn mond niet open te doen. Toen we zijn CV hadden gemaakt en de vacature voor verkeersregelaar hadden gevonden is hij daarmee zelf naar de klantmanager gestapt. Hij kreeg een training en werkte al snel vier dagen per week, omdat hij de Alternative Ways lessen wilde blijven volgen. Maar hij heeft het natuurlijk niet meer nodig: hij heeft nu vijf dagen per week collega's, een doel, verantwoordelijkheid en eigenwaarde. Zijn kinderen zijn supertrots op hem.

Door het wekelijkse plezier in leren en door te werken aan zijn zelfvertrouwen heeft hij zichzelf overtroffen.

Wat ik graag nog wil toevoegen, is dat ik deze manier van werken ook online toepas op hoogopgeleiden. En ook dat werkt fantastisch. Begin corona besefte ik dat de behoefte aan Nederlands spreken op een fijne manier heel groot is. Mensen met B1 en B2 niveau die ineens geen werk of school meer hadden, voelden zich extra alleen en ze merkten dat hun taalniveau kelderde. Negen maanden later werk ik nog steeds met hen, twee uur per week op vrijwillige basis en het is een moment waar ik naar uitkijk. Ze hoeven zich niet af te melden als het een keer niet lukt, ze hoeven niet te betalen en geen huiswerk en examens te maken. Toch komen ze. We bespreken mooie en lastige onderwerpen. Er wordt gelachen en veel gedeeld. Het grote verschil met de laaggeletterden is dat deze groep zelf initiatief neemt. Ze geven zelf aan waar ze het over willen hebben, presenteren soms zelf iets en ik zoek graag 'experts' die aan het thema iets bij kunnen dragen. Zo hadden we sprekers over vriendschappen in Nederland, de belastingdienst en over geluk.

De eerstvolgende twee trainingen van Alternative Ways zijn op zaterdag 6 en 13 februari en op zaterdag 17 en 24 april. Meer info: info@alternativeways.eu.

Noten

- 1. De partners die het materiaal gezamenlijk hebben ontwikkeld zijn: [GO! onderwijs](#) van de Vlaamse Gemeenschap (België), [Elan Interculturel](#) (Frankrijk), [Arbeit und Leben NRW](#) (Duitsland), [De Talentenschool](#) (Nederland) en [Storytelling Centre](#) (Nederland). Het project werd gefinancierd door het Erasmus+ programma van de Europese Unie. De toolkit is in vier talen beschikbaar.
- 2. Handleiding: www.alternativeways.eu/nl/handleiding
- 3. Beschrijving werkvorm Totem: de deelnemer kan informatie vragen en geven. De deelnemer kan zijn creatieve vaardigheden gebruiken om een antwoord te formuleren.

Instructies:

Zet twee stoelen op een rij tegenover het publiek.

Een eerste deelnemer staat op een stoel, een tweede deelnemer zit op de andere stoel en een derde zit op de vloer voor de stoelen. Samen vormen ze de Totem, die het antwoord op alle vragen weet.

Laat de andere deelnemers de Totem vragen wat ze willen.

De Totem beantwoordt de vragen woord voor woord: elk lid van de Totem zegt één woord, te beginnen met degene die op de vloer zit.

De Totem beslist wanneer een antwoord klaar is.

Herhaal deze oefening met verschillende totems, zodat iedereen deelneemt aan een totem.

Boom © 2009-2021 Uitgeverij Boom Amsterdam

De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd:

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.